

Horror Legere

FOGARASI GYÖRGY: *NEKROMANTIKA ÉS KRITIKAI ELMÉLET. KÍSÉRTETJÁRÁS ÉS HALOTTIDÉZÉS GRAY, WORDSWORTH, MARX ÉS BENJAMIN ÍRÁSAIBAN*

A tudományköziség vagy interdiszciplinaritás a huszadik század második felének és az ezredfordulónak fontos episztemológiai jellemvonása. Az irodalomtudomány esetében több lehetőség kínálkozik a különböző szemléletmódok, módszerek együttes alkalmazására vagy vitahelyzetbe állítására, de ez a terület sem tűnik teljes mértékben kiaknázottnak. Fogarasi György kötete esetében nem beszélhetünk a társtudományos vizsgálódás hiányáról. Közgazdaságtudomány, filozófia és kisebb mértékben történettudomány lép be abba a párbeszédbe, melyet a szerző a pre- és posztromantikus irodalomról kezdeményez olyan elméleti irányokkal, mint Karl Marx vagy Walter Benjamin munkássága.

Művének előszavában hasonló módon tágítja ki a nekromancia logikájának hatókörét legalább két fő irányban: nem írhatja le kizárólagosan a kötetben tárgyalt életműveket és műalkotásokat, de nem is sajátíthatja ki kritikai módszerként, illetve formaként sem egy irodalmi korszak, sem maga az irodalom. Kísértetjárás, halottlátás és -idézés három „fogalom” (a szerző kategóriája), illetve jelenség alapján lesz elemzés tárgya. A meghatározás nehézségét az okozhatja, hogy ez a három jelenség nincs egymással közvetlenül megfeleltethető viszonyban. Karl Marx némely művéhez kötődik az *ideológia*, Wordsworth életművéhez a *retorika*, Walter Benjaminéhoz a *történelem*. A három közül a retorika szerepe a legkönnyebben belátható, magától értetődő, főképp a költői teljesítmény tekintetében. Benjamin esetében a történelem fogalma csalóka, hiszen a filozófia kifejezés is használható lett volna, bár nyilvánvalóan egy történeti (történelemfilozófiai) háttérből magabiztosan felvázolt alkotásesztétikai eszmefuttatás kapcsán kerül elő Benjamin munkássága. Annál is inkább, mivel a történelem nem sokkal később olvasásként határozódik meg. Marx esetében nem lenne ilyen egyszerű a helyzet, ha a szerző nem az ideológia kifejezést használná. A filozófiaként, közgazdaságtudományként, sőt történettudományként is koronként többször meghatározni próbált életmű mélyén rejlő alapvető zsurnalizmus egyfelől máig sok olyan olvasót szerzett Marxnak Derridától a magyar Határ Győzön keresztül például Žižekig, akikre gondolatébresztően, vitahelyzetet teremtően hat, de az utóbbi néhány évtizedben világosan kiderült, hogy művei esetében ideológiáról, nem pedig például bölcseletről van szó. Talán éppen azért használható fel olyan sokrétűen a tudományos diskurzusokban, mert nem sorolható be azok tárgyai közé. Retorika és ideológia logikai kapcsolata valóban több, mint a befolyásolás banális feltételezése, a retorikának komoly kritikai lehetőségeket, eszköztárat köszönhet az ideológiákkal foglalkozó kutató. Természetesen az ideológia is lehet fenomenológiai aktus, ahogy például a mítosz, de míg utóbbi absztrakciójában az objektivitásra való *törekvést* hordozza, addig előbbi – legalábbis a szerző által idézett Althusser szerint – vállaltan szubjektív. Ideológia és messianizmus között párhuzamot vonva nemcsak Derrida ismerte fel a történetiség jelentőségét, de például *A német titanizimust* jegyző Carl Friedrich Weiz-

säcker is, aki a történeti mellett a párhuzam politológiai és civilizatórikus összefüggéseire is rávilágít, s ebből a nézőpontból egyenlőségjel kerül a különböző (egymással esetleg ellentétes) ideológiák közé. A „forradalmi”, mely igen gazdag jelentésréteget tudhat magáénak a műben mint nyelvi konstrukció, a nyelv szabályainak megfelelően az ismétlés, azaz a múlt (legalábbis a reflexióként működő múlt) függvényében elgondolható. Walter Benjamin gondolataival ide tér vissza az olvasó a kötet végén: Isten országa és annak eljövetele valójában a történelmen kívüli.

A temetés, elásás már a mű bevezetőjében sokrétűen értelmeződik, nemcsak a halottkultuszokkal vonódik párhuzamba, de a társadalmi-ökonómiai tényezőkkel is. A magvető és a táalentumokat elásó parabolája a *Szentírás* ironikus hangnemére is fölhívhatja a figyelmet, melyre Northrop Frye mutatott rá *Kettős tükör – A Biblia és az irodalom* című művében. A *Prédikátor Könyvében* nem a kapitalista hozzáállásról van szó, mivel a sokasítandó pénz (érték) kézzelfoghatóan létezik, így a társadalom (azaz a Claude Lévi-Strauss-féle értelemben vett csere) világához tartozik, míg a tőke ebben az értelemben (legalábbis a jelenkor gazdasági folyamatait tekintve) virtuális. Mindezen együttthatók mellett a prozopopeia mint „arcköltés” is kapcsolódik a halotti rituálékhoz, amennyiben például az etruszk „persu” és ógörög megfelelője esetében a személyiség a társadalom, illetve az azt létrehozó és folyamatosan fenntartó interakciók eredménye, sőt, Paul de Man ideillő elméletét idézve az ideológia és a politika mindennapi kérdéseit éppúgy, mint az alapvetésükben meglévő problémákat olyan kritikai-nyelvi elemzéssel lehetne kezelni, melynek a prozopopeia fontos alkotóeleme.

A könyv Wordsworth *Sorok a tinterni apátság fölött* című művét elemző része központi és talán még abban az esetben is a legfontosabbnak tekinthető, ha figyelembe vesszük az elméleti fejtegetések jelentőségét. Sír és táj fogalmának összekapcsolódása – mely logikusan következik Wordsworth tájfelfogásából, illetve „poétikai és filozófiai nézetei”-ből – vezethet át Thomas Gray sírköltészetéből a romantika tájírójának elemzéséhez, mivel a táj emlékhelyként, pontosabban az emlékezet helyeként működik Wordsworth számára, több értelemben is. Alkalmat, de eszközt, stratégiát is nyújt az emlékezésre, valójában rá emlékezik a lírai alany, de az emlékezet aktusának módját is meghatározza, sőt lehetővé teszi, létrehozza. Fogarasi, öt pontba szedve Gray *Elégiájának* és Wordsworth versének párhuzamait, elsőként az olvasási jelenet által színre kerülő szellemidézésről, halottidézésről ír. Ez azért lehet említésre érdemes, mivel a későbbiek során nyilvánvalóvá válik, hogy maga az olvasás aktusa lesz azonosítható a szellemidézéssel, ahogy a visszatérés műbeli aktusa is felfogható az újraolvasás értelmében vett visszatérés metaforájaként, ahogy a nyomolvasás és a nyomhagyás megjelenése közvetlenül utal a műalkotás létrejöttére, illetve a befogadói aktusra. Valójában Gray és Wordsworth műveinek vizsgálata ürügy arra, hogy a szerző olvasás és alkotás, illetve olvasás mint alkotás viszonyrendszerében tegyen alapvető kijelentéseket, rámutatva a kísértés és a *visszajárás* kétoldalú voltára, amennyiben az élő látogató temetőbe való visszatérései folyamatával próbálja meg az emlékezetben rögzíteni az elhagyott sírkertek lakóit. Ezzel a jelenséggel a temetőkertek és a nekropoliszok, a holtak emlékezetének őrződését szabályozó társadalmi játékok és törvényszerűsége-

gek szempontjából értelmeződnek újra, s ez kiváló alkalmat ad a közösségi emlékezet őrződésének történeti és elméleti vizsgálatához, mely által a figyelmeztetés ökonómiájának struktúrája rajzolódik ki. Ennek gazdaságpolitikai párhuzama a modern nyugdíjbiztosítási rendszer felépülésében érhető tetten.

Másrészt a temetés térbeli pozicionáltságának történeti mozzanatai a keresztény Európa, illetve a keresztény nyugat történetében a korai kereszténységnek a politikai hatalmat éppen ízelgető fázisában sokkal inkább gazdasági és politikai szempontokból érthetőek meg, semmint az emlékezet őrződésének esztétikai vetületei szerint. Nem egyszerűen szent helyen kellett nyugodnia a testeknek, hanem nyugvásukkal a hely szentségének megerősítéséhez járultak hozzá, ahogy erről például Peter Brown *A szentkultusz* című művében ír. Vagyis a megőrződés és a politikai hatalom tekintetében egy olyan radikális szemléletváltásról van szó, amely hatására a sírok az utak mentéről és a frekvenciált közforgalmi pontokról a városi élet higiéniáját és a latin emlékezetkultúrát egyaránt sértő módon közvetlenül a szentélyek közelébe, sőt, a szentek szentjébe kerülnek, hogy ezáltal legitimálják az új rend alapítóinak a történetiségbe kihelyezett tanúságát, mely az esetek többségében vértanúság. Ahogy a szerző írja, ez a tendencia éppen a 18. században változik meg, lehetővé téve a társadalmi nyilvánosság tere helyett a bensőséges vizitáció, a látogatás személyességének mindenkori aktualitását. Mindez oda vezet, hogy a problémát a romantika líraelméletei felől megérteni próbáló szerző számára aporetikusává válik frekvenciáltság és szakralitás együttes követelménye, mely a korai keresztény kortól talán a felvilágosodásig teljes mértékben problémamentes volt.

A melankólia fogalma véleményem szerint nem azonosítható Freud „rossz közérzet a kultúrában” elméletének morális „adójával”, avagy annak következményeivel, mivel előbbi sokkal bonyolultabb – elsősorban esztétikai – összefüggésrendszerbe helyezhető; ezúttal csak Földényi F. László művére szeretnék utalni ezzel kapcsolatban. A menny és az adósállam viszonyában többértelműségről beszélhetünk. A jelenség gazdaságelméleti felfogása mindenképp gyümölcsöző, de például, Freud elméleteinél maradva, a *Totem és tabu* sem pusztán ökonómiai értelemben keresi a választ a halottkultuszokkal kapcsolatos kérdésekre. Pontosabban nem egy eredeti tőkefelhalmozást, hanem egy eredeti (a kezdetben meglévő) tőkésítést sejtet. A mítoszok kezdete ez, az istenek és a társadalom születése, mely a későbbi tranzakciók alapját hozta létre. Ez a kezdet az emberi emlékezet, a kultúra és a civilizáció születésének pillanatával is egybeeshet.

Vizitáció és revizitáció viszonya Wordsworth verse esetében még lényegesebbé válik: valójában nem is ember és táj kettőséről lesz szó, hanem látogatás és visszalátogatás szerkezetének az emlékezetben történő megképződéséről, mely folyamatosan egyúttal a személyiségfejlődésben is következményei lesznek. A szerző rámutat, hogy a „18. századi esztétika nyelvén fogalmazva a férfivá válás útja tulajdonképpen a patetikusból a fenséges állapotába való elmozdulásnak feleltethető meg”. A természettel való közvetlen, érzéki kapcsolat megszakadása, illetve ennek a közösségnek az emlékezés területére történő átvitele mint a morális lényé, az emberiség tagjává válás feltétele tulajdonképpen annak a mesterséges(?) természetnek a kiépülését jelentheti a személy számára, mely például Diderot értelmezésében nem más, mint a társadalom. Természetesen a Wordsworth-vers vizsgálá-

ta során sokkal fontosabbak a szigorúbb értelemben vett irodalmi kérdésfelvetések, így jut el ez az eszmefuttatás oda, hogy az olvasás a férfi természetérzékelésé-
ként értelmeződik. Olyan olvasás ez, mely nemcsak a nyelvi jelekre vonatkozik,
de gyakorlatilag az egész természetet (pontosabban a tájat is) képes olvasni, olva-
sói folyamatként érti meg. Egyáltalán nem lehet véletlen, hogy mindez a skót neo-
platonista Thomas Carlyle elképzeléseit idézi, amelyek hatására többek között
Ralph Waldo Emerson vallotta azt az általa kissé misztikusan értelmezett elgondo-
lást, miszerint Isten két könyvet alkotott: a *Bibliát* és a teremtett világot, s ezek
egyaránt olvashatóak, ha valaki érti a jeleiket. Az elképzelés, amely Francis Bacon-
nál is fölbukkan, Szent Bonaventurától származik, s egyébként egyike volt azok-
nak a bölcséleti problémáknak, amelyek Borgest is foglalkoztatták. A természet
mint Isten arca vagy könyve csábító és megnyugtató értelmezést kölcsönözhetne a
szövegeknek, ha Wordsworth nem lenne valójában tisztában a műalkotás alapve-
tően tragikus voltával. A természet titkosírással írt szöveggé válik, melynek értelme
olyan békés (avagy kísérteties, ez pusztán látószög kérdése) módon található meg
mélyrétegeiben, ahogy az elhunytak pihennek a sírban. Ez a pihenő, alvó állapot
a régi rómaiak kevésbé kidolgozott elképzelésének megfeleltethetően a hírnév és
emlékezet összekapcsolódásával valamely fajta emlékezetben megvalósuló bárhol je-
lenvaló létként, korlátozott ubiquitásként képzelhető el. Maga a természet válik sírrá
Wordsworth költészetében. A titkosírás és a természet inskripcióként való megje-
lenése E. A. Poe *Arthur Gordon Pym a tengerész* című befejezetlen regényének sokat
idézett részletét idézheti fel, hiszen a mű végén a főszereplő félvér indián sorstársával
gyakorlatilag betűkben, írásjeleket formáló tereptárgyakban bolyong, s a sziklafalon
meglátott írás is – úgy tűnik – a természet erőinek tevékenysége által jött létre.

Az irodalom további ökonómiai vonatkozásai következnek a sírfeliratoknak és
a szépirodalmi szövegeknek a reklámokkal való együttes párhuzamba állításából.
A reklám valójában a sírfeliratok és sírversek figyelemfelhívó, a szerző szavával:
„figyelemfordító” gyakorlatát, lényegét követi. A szemlélő, a sétáló, az utazó, ille-
ve az olvasó figyelmét próbálják magukhoz fordítani, ez a figyelem azonban teljes
mértékben soha ki nem sajtútható, így soha nem birtokolható tökéletesen, mivel
„redukálhatatlanul sodródásban van”. Valójában a Georg Simmel-féle kacérság lé-
lektani jelenségének irodalmi megvalósulásáról van szó. Jelentés és jelölés, vala-
mint jelzés folyamatos oszcillációjáról: „a látás maga is nyelvként működik” – írja
Fogarasi. Itt merülhet föl az emlékezet formálódásának eszköze, létmódja és tulaj-
donképpen helye, ahogy erről például Jacques Roubaud is értekezik *Költészet és
emlékezet* című művében. Az elme eszközei, az emlékek egy épületben (palotá-
ban) *laknak*, maga az emlékezet a lakhely, pontosabban a lakozás. „A lakhely ek-
ként memorikus lakhely, miként a múlt lakhelyéül szolgáló temetői táj is alapvető-
en memorikus táj. A lakozás metaforikája a sírtól a természethez, majd a termé-
szettől az emlékezethez vezet. Ezzel azonban nem pusztán a természet, hanem
maga a memória is sírszerűvé válik, akár abban az értelemben is, ahogy egy évszá-
zaddal korábban John Locke hasonlította sírhoz az emlékeket, amikor arra utalt,
hogy véseteik óhatatlanul eltörlődésre vannak ítélve.”

Ez a hely tulajdonképpen a szerkesztés, a mérlegelés és az értelmezés tere,
ahol eldől, hogy mi örökítődik meg, és mi szolgálja eltűnésével az örökítendő

fennmaradásán kívül annak kontextusba kerülését. Sőt, a rejtett tartalmak megőrződése szempontjából kitüntetett, valójában: kivételezett szerepe van. Az emlékezet összefogása-szerkesztése azonosítható (bár valószínűleg nem azonos) az olvasás-begyűjtés-betakarítás heideggeri mozzanatával, amely természetesen elsősorban nem az olvasásra, hanem a λόγος-ra vonatkozik. A poézis és az emlékezet kölcsönösen feltételezi egymást valamely elitista esztétikának való megfelelésben. Ráadásul a megőrzés aktusa felülírja magát a megőrzendő, új kontextusba helyezi, sőt rongálja: mert a feliratok *újra*olvasása tulajdonképpen az eredeti (van ilyen?) szöveg rongálása. Ez a mozzanat válik lényegivé a *Nekromantika és kritikai elmélet* című műben. Nevezhetjük pecsételésnek, írásnak, arcadásnak vagy arcalkotásnak, valójában a (főként) nyelvi értelemben vett *megfogalmazás* mint folyamatos alkotás és az olvasás mint az alkotás befejező aktusa kapcsolódik itt össze, hogy az olvasás és az alkotás nem egyszerűen rettenetként, horrorisztikus jelenségként értelmeződjön, hanem valójában az olvasás rettenetéről, a *horror legeréről* beszélhessünk. Mindezzel együtt mégis egy baráti hangnemről van szó, amely a reklámok (advertisements) stílusában szólítja meg az olvasót, a bensőségesség illúzióját keltve, s hívja fel magára és rajta keresztül a megszólított „társára” a figyelmet. Csakhogy a baráti hangnem mögött egészen konkrétan a varázslásról, a jövőmondásról, valamint a halottakhoz (is) kötődő egyéb rítusokról és kultuszokról van szó. Ugyanakkor ki más gyakorolhatná a baráti hangnemet, mint a szöveg, mely azonban soha nem képes sem figyelembe venni, sem megérinteni az olvasót, mivel képtelen meghatározni az olvasót mint olyant. A beszélő alapvetően olvasóként lép fel ebben az elképzelésben, és mint ilyen, valóban képtelen a szövegét befogadót elképzelni, mivel számára az olvasott jelsor valósága adott. Az olvasó költő helyzete a hírolvasó monitorikus szerepével azonosul, s a végső olvasó lesz az, aki valójában *látbat*, azaz befogadhat bármit, mivel tevékenysége immár valójában az olvasásra korlátozódik, s ez az olvasó nem feleltethető meg valamely felolvasással vagy közvetítéssel.

A reklámhoz és a hírolvasáshoz hasonló párhuzamokat szolgáltathat a szerző számára a divat, pontosabban a divat mindig mozgásban lévő önkonstrukciós szerkezete. A divat létmódjának értelmezése, illetve befogadása maga is a nyomolvasás ugyanazon eltűnő és feltűnő elvén működik, mint maga a jelenség. Ráadásul ez a módszer hasonlítható a tanulás folyamatához is, ugyanakkor nyilvánvalóan újfent sokat köszönhet Georg Simmel *A kacérság lélektana* című művének. Ez az egymásra vonatkozás, pontosabban maga a teleológia iktatódik ki Walter Benjamin fentebb fölidézett, történelemre és Isten országára vonatkozó gondolataiban, melyek felismerik az ideologikusban a messianisztikusot, azt a törekvést, mely nem tekinthet másként a történelemre mint olyanra, amely céllal rendelkezik, holott ezt az elképzelést mindig csak visszamenőlegesen képes igazolni, s ez a tény az Isten országa és az ideologikus elképzelések közötti radikális különbségre mutat rá. A benjamini történelem angyala elképzelésnek megfelelően valójában a végítélet *mindenkorra* elmaradó lesz (amennyiben *minden korban* hiányzik), másrészt a világ (a teremtés) folyamatos romhalmazzá válása, egy úgynevezett önmagát hatványozó veszteség és tragédia-halmaz (mely legkönnyebben a szerencsejártékok belső törvényszerűségeivel írható le) kell, hogy legyen maga a történelem, s

ennyiben például a pokol sem valami olyasmi, amely a végítélet után kizárólag a bűnösökre vár, hanem a történelemben élő ember természetes létmódja és közege. Fogarasi itt arra hívja fel a figyelmet, hogy az ekképpen, benjamini értelemben felfogott történelemszemlélet lényegi mozzanata nem a haladás, hanem az aktualizálás. Csakhogy az aktualizált történelemszemlélet, illetve általában a szemlélet éppen az, amellyel a posztmodern történelemteóriák alaphelyzete jellemezhető. Ez az a viselkedési forma, melyről Frederic Jameson azt írja: „inkább váltásokat, eseményeket keres [...], az árulkodó pillanatot, amely után már semmi sem a régi”. Ez pedig hasonlóan radikális (szemlélet)váltásként értelmezhető, mint Fogarasi utolsó, „aktualizált” értelmezése, melynek tárgya Shelley *Mont Blanc* című műve, az a vers, melynek lírai alanya az olvasótól elfordulva valóban arra fordítja a figyelmét, amerre és amit néz. (*Debreceni Egyetemi Kiadó*)

KELEMEN ZOLTÁN

A térszervezés mint a magyar film „jelenyelve”

TÉR, HATALOM ÉS IDENTITÁS VISZONYAI A MAGYAR FILMBEN; SZERK. KALMÁR GYÖRGY ÉS GYŐRI ZSOLT

A magyar filmkritika jelentős változáson megy keresztül mostanában. Általánosságban elmondható, hogy a magyar filmes diskurzus egyre inkább meghonosítja azokat a nemzetközi trendeket, amelyek a hetvenes-nyolcvanas évektől meghatározóak a nyugat-európai filmkritikában. Nyugaton fordulópontot jelentett az ötvenes években induló kritikai kultúrakutatás (cultural studies), amely nyilvánvalóvá tette az addig természetesnek vett koncepciók, mint az identitás, a test vagy a tér társadalmi, ideológiai megkonstruáltságát. A kritikai kultúrakutatás teoretikusai felhívták a figyelmet a kulturális jelenségek, műalkotások „materiális meghatározottságára”, és „interdiszciplináris szemléletmódot” szorgalmaztak (*Test és szubjektivitás a rendszerváltás utáni magyar filmben*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 8–9).

A *Tér, hatalom és identitás viszonyai a magyar filmben* című kötet bevezetőjében Kalmár György és Győri Zsolt rávilágítanak, hogy a filmkutatásban különösen meghatározónak bizonyult a hetvenes évektől elsősorban Michel Foucault munkássága nyomán megjelenő térkutatás (spatial studies), amely felhívta a figyelmet a tér megszervezésének a modernitás hatalmi struktúráiban és az identitáspolitikában játszott szerepére. A tér megalkotottságától, a szereplői, valamint a nézői identitásokat befolyásoló szerepétől ezért a filmes tér elemzésekor sem lehet eltekinteni. A tér soha nem semleges, mindig aktívan részt vesz a filmben szereplő hatalmi viszonyok létrehozásában. A klasszikus narratív film „a modernitás uralmon, ellenőrzésen [és] távolságtartáson [...] alapuló” hatalmi rendszerét képezi le (12), ami megmutatkozik a koherens, a néző által uralt filmes tér létrehozásában, a tér az el-